

माधवी उपन्यासमा धार्मिक लोकविश्वास

Religious Folk Beliefs in the Novel *Madhavi*

महेन्द्र वाग्ले¹

Mahendra Wagle¹

DOI: <https://doi.org/10.3126/academia.v4i1.73365>

¹ Corresponding Author: Assistant Professor, Nepali, TU Patan Campus, Lalitpur, Email: sajalwagle@gmail.com

Article History: Received: Aug. 29, 2024

Revised: Nov. 15 2024 Received: Dec. 10, 2024

लेखसार

यस अनुसन्धानमूलक लेखको अध्ययन माधवी उपन्यासमा विद्यमान धार्मिक लोकविश्वासमा केन्द्रित छ । माधवी उपन्यासले धार्मिक लोकविश्वासलाई उत्तरवैदिककालीन युगसन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल भएकाले यस लेखमा उक्त विषय छनोट गरिएको छ । यसमा परम्परागत पद्धति निगमनात्मक विधि र आधुनिक वैज्ञानिक पद्धति विश्लेषणत्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । उपन्यास विश्लेषणका लागि लोकसाहित्यअन्तर्गत लोकविश्वासको सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार बनाई प्राज्ञिक अध्ययन गरिएको छ । यसमा मौलिकताका साथ महाभारतको छोटो विषयलाई चरित्रमार्फत युगीन समाज व्यवस्थामा धार्मिक लोकविश्वासलाई चर्चा गरिएको छ । लोकविश्वास लोकसमुदाय वा लोकमनले मानसिक रूपमा आस्था र श्रद्धाका साथ स्वीकार गरेको भावनात्मक विश्वास भएकाले यस लेखमा यही लोकविश्वासअन्तर्गत धर्मलाई आधार बनाइएको छ । समाजको हितकारी कर्म धर्म भएकाले धर्मसँग जोडिएका विषयहरू पनि लोकविश्वासअन्तर्गत रहेका छन् । धर्मसँग जोडिएका विश्वासलाई धार्मिक लोकविश्वास भनिने र माधवी उपन्यासमा यसअन्तर्गत विविध विषय रहे पनि पाप र पुण्यसम्बन्धी साथै दैवीशक्तिसम्बन्धी लोकविश्वासको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पाप र पुण्यको विषयलाई प्रस्तुत गर्दा अहिंसा, व्रत, दयाभाव र अधर्मको त्याग, दान, पूजाआजा, मातृकापूजा, नान्दीश्राद्ध, जप आदिबाट पुण्य प्राप्त गर्ने साथै दैवीशक्तिको विषयलाई धार्मिक पाठ, उपयुक्त यज्ञविधि, मन्त्रको सही उच्चरण, मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गर्ने, मातृशक्ति र देवीपूजा गरी दैवीशक्ति प्राप्त गर्ने धार्मिक लोकविश्वास रहेको प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखले व्यक्त गरेको धार्मिक लोकविश्वाससम्बन्धी विचारलाई हाल लोकसाहित्यको अध्ययनमा स्वीकार गरिदै आएको छ । यस उपन्यासमा धार्मिक लोकविश्वासको अध्ययनबाट उपन्यासमा धार्मिक लोकविश्वासअन्तर्गत विविधता रहेको र पाप र पुण्य साथै दैवीशक्तिसम्बन्धी लोकविश्वासको गहन प्रस्तुति यसमा रहेको छ भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ । त्यसैले यो लेख लोकसाहित्यका अध्येता साथै जिज्ञासु विद्यार्थीलाई विशेष उपयोगी हुने साथै यसबाट सर्वसाधारण पाठक र अनुसन्धानकर्ता समेत लाभान्वित हुने देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : फलप्राप्ति, नान्दीश्राद्ध, उत्तरवैदिककालीन, मातृकापूजा, लोकजीवन

Abstract

This research-based article focuses on the religious folk beliefs embedded in the novel *Madhavi*. The novel effectively presents religious folk beliefs in the context of the post-Vedic era, making it a suitable subject for academic exploration. The study employs traditional deductive reasoning alongside modern analytical methodologies. For the purpose of analyzing the novel, theoretical frameworks of folk beliefs within the domain of folklore have been utilized to provide an academic perspective. The novel draws upon a brief theme from the *Mahabharata*, integrating it with originality to discuss religious folk beliefs in the socio-cultural framework of the corresponding era through its characters. Folk beliefs, being emotional convictions deeply rooted in faith and reverence within the collective consciousness of a community, form the foundation of this study. As socially beneficial actions are considered integral to religion, the topics associated with religion are included under the scope of folk beliefs. These religiously inclined beliefs are identified as religious folk beliefs, which are analyzed in the context of sin, virtue, and divine power as presented in *Madhavi*. The discussion on sin and virtue encompasses themes such as non-violence, austerity, compassion, renunciation of immorality, charity, worship, maternal devotion, *Nandi Shraddha*, and recitation of sacred mantras as means to attain virtue. Regarding divine power, the novel illustrates religious folk beliefs associated with scriptural recitations, proper rituals, accurate pronunciation of mantras, maternal worship, *Nandi Shraddha*, and devotion to maternal and divine forces as pathways to acquiring divine strength. The concepts of religious folk beliefs expressed in this article align with the principles recognized in contemporary studies of folklore. An examination of religious folk beliefs within *Madhavi* reveals their diversity, with an in-depth representation of themes related to sin, virtue, and divine power. This article will be particularly valuable to scholars and students of folklore, while also serving as a resource for general readers and researchers.

Keywords: Consequences, *Nandi Shraddha*, post-Vedic period, maternal worship, folk life

विषय परिचय

मदनमणि दीक्षित (वि.सं.१९७९-२०७६) नेपाली साहित्यमा चर्चित उपन्यासकार हुन्। उनी उपन्यासका अतिरिक्त कथा र निबन्धमा विशेष रुचि राख्छन्। उनका *माधवी* (२०३९), *मेरी नीलीमा* (२०५०), *त्रिदेवी* (२०५१) र *भूमिसूक्त* (२०५८) गरी चारओटा उपन्यास प्रकाशित छन्। उनका यी उपन्यासहरूमा बौद्धिक चिन्तन पाइन्छ। माधवी उत्तर वैदिककालीन सामाज र संस्कृतिलाई महत्त्व दिइएको उपन्यास हो। यो वृहत् आयाम भएको उपन्यास हो। यसमा असुर सम्राट ययाति, कोशलराज हर्यश्व, दिवोदास र काशी जनपद, औशीनर शिवि साथै विश्वामित्र र विमोचन गरी पाँच मण्डल छन्। यसमा उत्तर वैदिककालीन सामाज तथा समुदायमा रहेका लोकविश्वासका सङ्केत साथै चर्चा रहेको छ। यसमा तत्कालीन समुदायमा रहेको धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक सम्बन्धसँग गाँसिएका धर्मकर्म, दैवीशक्ति, पुनर्जन्म, पाप र पुण्य, अद्वैदविकशक्ति आदि सम्बन्धी विश्वास पाइन्छ।

लोकविश्वासमा लोकले पत्यार गरेको विषय हुन्छ। यो मानसिक आस्था र श्रद्धाको विषय हो। यसमा लोकमा परम्परादेखि प्रचलित रहदै आएका अनि लोकले स्वीकृत गरेका कुराहरू लोकविश्वासमा पर्छन् (मिश्र, सन् १९७१, पृ. २२८)। यसमा परम्परादेखि मानिदै र गर्दै आएका कार्यहरू, चालचलन, रीतिरिवाज आदि रहन्छन्। यो समाज वा समुदायको निश्चित मानसिक धारणा भएकाले यसमा विश्वास सार्वभौम हुन्छ। लोकविश्वासलाई कतिका मान्ने भन्ने सन्दर्भमा भने समाजअनुसार फरक प्रकृतिको हुन सक्छ। राजकुमार क्षेत्री (सन् २०१६)ले पनि लोकमा परम्परादेखि मान्दै र गर्दै ल्याइएका सामाजिक विश्वास, जन-जीवनका रीतिथिति, चलन-चाँजो, लोक-व्यवहार, लोकभाषा, लोकसंस्कार- लोकसंस्कृति तथा लोकमान्यतालाई लोकविश्वास (पृ. ३) मानेका हुनाले यसमा विविधता रहेको देखिन्छ।

तर यो मूलतः समाजको पत्यार नै हो । यही लोकविश्वाससँग सम्बद्ध भएका विषयहरू *माधवी* उपन्यासमा छन् । यसमा धर्मकर्म, दैवीशक्ति, पाप र पुण्य, पुनर्जन्म, श्राप, तन्त्रमन्त्र, बहुलोक, अदभूत पराक्रम, जादुगरी शक्ति, इन्द्रजाल, शकुन वा अपसकुन जस्ता तत्कालीन समाज र समुदायसँग सम्बद्ध लोकविश्वासहरू छन् । यही विषयहरूको परिप्रेक्षमा यस लेखमा पाप र पुण्यसम्बन्धी र दैवीशक्तिसँग सम्बन्धित लोकविश्वासलाई अध्ययनको मूल विषय बनाई उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लोकविश्वास शब्द 'लोक' र 'विश्वास' दुई शब्दको योगबाट बनेको छ । लोकको अर्थ समाज र विश्वासको कुनै काम, कुरो, व्यक्ति, मत, नीति आदिप्रति हुने सत्यताको धारणा वा पत्यार भन्ने हुन्छ । ऋग्वेदमा 'लोक' को अर्थ स्थानको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । तर कहीं स्थानको बदलमा 'जन' शब्दको पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ (उपाध्याय, सन् १९९८, पृ. १०) । लोकसमाजले विश्वास गरेका महत्त्वपूर्ण कुराहरू तथा परम्परादेखि चलिआएका लोक भावना नै लोकविश्वास हुन् । लोकमा प्रचलित धर्म, संस्कार, रीतिरिवाज, परम्परा, चालचलन आदिको अभिव्यक्ति हुन्छ । यी सबै कुनै न कुनै रूपमा धर्म, कर्म वा संस्कारको रूपमा चालचलनमा विश्वासको रूपमा स्वीकार गरिएको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा लोकको विश्वास जहाँ हुन्छ त्यहाँ लोकविश्वास रहेको हुन्छ भन्न सकिन्छ । वास्तवमा लोकले आफ्नै ढङ्गले गर्ने पत्यार वा विश्वास नै लोकविश्वास हो (सुवेदी, २०५५, पृ. २८) । यो मानिसको मनमा विद्यमान हुन्छ । समाजमा मानिसले अपनाउने धर्म, संस्कृति, परम्परा आदिका आधारमा एकातिर स्वतः विश्वास गरिन्छ भने अर्कोतिर तार्किक रूपमा विश्वास गरिएको हुन्छ ।

लोकविश्वासलाई तार्किक साथै स्वतः विश्वास हुने दुवै किसिमलाई विद्वानहरूले समर्थन गरेका छन् । यो लोकको मानसिक भावनाको प्रतिक हो । श्रद्धा र विश्वासबाट जन्मिएको मानसिक सोचाइको परिणाम नै भावना हो । एकप्रकारले यसलाई रूढि परम्पराको तहमा लिन सकिन्छ । यस अन्तर्गत लोकमा प्रचलित चालचलन-रीतिरिवाज, टुनामुना, तन्त्र-मन्त्र, भूतप्रेत, डाइनी बोक्सी, जादु इत्यादि विषयहरू आउँन सक्छन् (सुवेदी, २०५५, पृ. २९) । यसबाट लोकमा प्रचलित रहेका तार्किक साथै स्वतः आस्थाका आधारमा विश्वास गरिने विषयहरू रहेको देखिन्छ । मोतीलाल पराजुली (२०७१)ले लोकविश्वासलाई लोकसमुदायले मानसिक तहदेखि नै आस्था र श्रद्धाका साथ स्वीकार गरेका भावनात्मक विश्वास हो (पृ. १६५) भनेर स्वतः विश्वास गरिने विषयलाई जोड दिएका छन् । लोकविश्वासमा सामाजिक वा व्यक्तिहरूले मान्य विषयसँग सम्बद्ध छन् । यो स्वीकृतिको विषय भएकाले यसलाई लोकले धारण गर्छ । नर्मदाप्रसाद गुप्ता (सन् १९९५) का अनुसार लोकविश्वास भनेको लोकमान्य विश्वास हो जो लोकद्वारा स्वीकृत तथा लोकमा प्रचलित हुन्छ (पृ. १) । यसको निर्माण प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ । यसले धर्म र संस्कृतिका विभिन्न पाटाहरूलाई समेटेछ । हिन्दु धार्मिक ग्रन्थहरू रामायण, महाभारत, पुराणमा उल्लेखित पृथ्वी, आकाश, नदी, विभिन्न ईश्वरीय प्रतिकहरू जस्तै: गाई, उल्लु, साँढे, हाँस आदिका सन्दर्भहरूमा पनि लोकविश्वास रहेको हुन्छ ।

लोकविश्वास मानव जीवन पद्धतिसँग सम्बद्ध छ । सुरुमा मानव संस्कारगत स्रोतको सोचाइमा रहेको भय, डर, अज्ञानता, अन्धविश्वास जस्ता असहज अवस्थाबाट लोकविश्वासको आधार भए पनि कालान्तरमा जीवनको सुदृढ पक्षलाई अवलम्बन गर्ने आधार बन्दै गयो । लोकविश्वासको उद्भव वा स्रोतको सम्बन्धमा एकमत देखिँदैन तर पनि धेरैले आदिम संस्कारलाई महत्त्व दिएका छन् । अनि कोहीको मतमा आदिम मानव समाजमा भएको भय र अज्ञानता नै उत्तरवर्ती समाजगत लोकविश्वासको आधार हो भनिएको पाइन्छ (सुवेदी, २०५५, पृ. २७) । मानव जीवन जति प्राचीन छ, त्यतिनै लोकविश्वास पनि छ । मानिसले आफ्नो जीवन जीउनका लागि प्रकृतिसँग सङ्घर्ष गर्दा उसमा विभिन्न विश्वासहरूको उदय भयो । मानिसलाई प्राकृतिक विपत्ति दैवी शक्तिका कारणले भएको हो भन्ने कुरामा विश्वास हुन थाल्यो, जसले पछि गएर लोकविश्वासको रूप धारण गर्‍यो (उपाध्याय, सन् १९९८, पृ. १) । लोकविश्वासका सम्बन्धमा विद्वानहरूले ज्ञानको अभाव, आत्मरक्षा, भय, दैवीशक्तिमा विश्वास, असफलता, अशुभ कुरा,

दुर्घटना, मिथ्या अनुमान आदिलाई मानेका छन् । फोकलर डब्लु जी सुमनेरका अनुसार लोकविश्वासका निर्माण अकास्मात् अथवा मिथ्य ज्ञानमा आश्रित असङ्गत् तथा विवेकहीन क्रियाका भएको हो (उद्धृत, उपाध्याय, सन् १९९८, पृ. २) । लोकमा अनेकन विश्वासहरू प्रचलित छन् । सामान्यतः यिनैलाई लोकविश्वासका नामले चिनिएको छ ।

लोकविश्वासको विकासप्रक्रियालाई नियाल्दा वेदको समय महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यो वेदको समयदेखि नै मानव मनमा देखा परेको मानिन्छ । यसको उदाहरणका लागि ऋग्वेद र अथर्ववेदलाई लिन सकिन्छ । प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेदमा यसप्रकारका अनेक विश्वासहरू पाइन्छन् । अथर्ववेदको तन्त्र-मन्त्र, जादू, टुनामुना लोकविश्वास हुन् (कुरियान, २०१३, पृ. १०९) । यस आधारमा लोकविश्वासले ऐतिहासिक सन्दर्भलाई नछाडी अगाडि बढेको पाइन्छ । यसरी लोकविश्वास लोकमा प्रचलन हुँदै आउने क्रममा यसको अध्ययन पनि भइरहेको छ । लोकविश्वासको अध्ययन नेपाली समाज तथा लोकजीवनको सन्दर्भमा गर्दा हंसपुरे सुवेदी (२०५५)ले धार्मिक, सांस्कृतिक, आभिचारिक, व्यावहारिक, अन्धविश्वाससम्बन्धी पाँच प्रकारबाट विभाजन गरेका छन् (पृ. २८) । त्यस्तै मोतिलाल पराजुली (२०७१)ले स्वैरकल्पनाप्रतिका विश्वासहरू, धर्म र अनुष्ठानप्रतिका विश्वासहरू, जादू, टुनामुना तथा योगसम्बन्धी विश्वासहरू, आत्मशीलताप्रति विश्वास र विविध लोकविश्वासहरू भनी पाँचै प्रकारबाट विभाजन गरेका छन् (पृ. १६८) तर दुवैमा उपशीर्षकहरूमा भने केही भिन्नता रहेको पाइन्छ । लोकसाहित्यसँग सम्बद्ध अध्येता तथा विद्वानहरूले लोकविश्वासका प्रकारगत रूपमा आआफ्ना मतहरू राखे पनि लोकविश्वासले समाज वा समुदायको आस्था, पत्यार तथा विश्वासलाई बोकेको हुन्छ । यसले समाज तथा समुदायमा रहेको विविध सन्दर्भहरूलाई आत्मसाथ गरेकै हुनाले त्यहीअनुरूप प्रकारगत भिन्न पनि देखिएका हुन्छन् ।

अध्ययन विधि

माधवी उपन्यासमा धार्मिक लोकविश्वास शीर्षकको यो अनुसन्धानमूलक लेख व्यवहारिक अध्ययनमा आधारित छ । यस अध्ययनको समुच्चय तत्कालीन माधवी उपन्यासको वैदिक समाज तथा धार्मिक लोकविश्वास हो । यस लेखमा लोकसाहित्यअन्तर्गत रहेको लोकविश्वासको सैद्धान्तिक पक्षलाई आधार मानी माधवी उपन्यासमा धार्मिक लोकविश्वासका पक्षहरूमा पाप र पुण्य साथै दैवीशक्तिको अध्ययन गरिएको हुनाले यो मूलतः गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन रहेको प्रस्ट हुन्छ । यस अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्न पुस्तकालयीय कार्य र विद्युतीय सामग्री इन्टरनेटको सहयोग लिइएको छ । यसमा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरी उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा उदाहरण दिएर सिद्धान्तअनुसार विश्लेषण गरी पुष्टि गर्ने परम्परागत निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसमा सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण गरिएको हुनाले यस लेखमा वैज्ञानिक पद्धति विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको प्रस्ट हुन्छ ।

परिणाम र छलफल

धार्मिक लोकविश्वास धर्मसँग सम्बद्ध हुन्छ । यसमा सामुहिक अनेक विश्वासहरू हुन्छन् जुन तार्किक र प्रमाणिक नभएका अन्धविश्वासका श्रेणीमा पनि हुन्छन् । हंसपुरे सुवेदी (२०५५) का अनुसार मानिसले ईश्वर, देवीदेवता, पितृहरू, अतृप्त आत्मा, यज्ञ, पापपुण्य, तीर्थ, पुनर्जन्म आदि लोकआस्थालाई विश्वास गर्दै आएको छ । धर्मसम्बन्धी लोकविश्वासहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् (पृ. २८) । यस आधारमा धार्मिक लोकविश्वास मूलतः ईश्वरसँग सम्बद्ध विषय रहेको हुन्छ । धर्मलाई जनसाहित्यको प्रेरणा पनि मानिएको छ । लोकमा धर्मले समाज सञ्चालन गर्ने नियमका रूपमा पनि कार्य गर्छ । त्यसैले धर्मलाई समाजको व्यवहार निर्धारण गर्ने आधार मानिन्छ । समाजमा हिन्दु धर्म र यसबाट प्रभावित विश्वासहरू व्यक्त भएको देखिन्छ । स्वर्गलोक, नर्कलोक, इन्द्रलोक, बैकुण्ठजस्ता बहुलोकवादी विश्वास, भाग्यवादी विश्वास र पाप-धर्मसम्बन्धी अनेक विश्वास पाइन्छन् (आचार्य, सन्, १९७१, पृ. १२४) । समाजमा मानिस जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त घटित हुने विभिन्न सुखदुःखका घटनाहरू हुन्छन् । ती घटनाहरूलाई कर्मको फल, भाग्यको लेखा, गरिव, धनी, रोगी, निरोगी आदिमा विभाजन गरी धर्ममा जोडेर हेरिन्छ । मानिसको न्वारनदेखि

मृत्युसम्म नैतिक, अनैतिक, सामाजिक, असमामजिक विषयहरू पनि धर्मसँग सम्बद्ध बनाइन्छ। समाजमा धर्म गर्ने मानिस वैकुण्ठको बास र पाप गर्ने मानिसले यमलोकमा दण्ड भोग्नुपर्ने विश्वास समेत गरिन्छ। देवीदेवताको पूजा गर्दा ईश्वर प्रसन्न हुने र सुखऐश्वर्य प्रदान गर्ने समेत विश्वास गरी देवीदेवतामा शक्ति हुने विश्वास राखिन्छ। दान, व्रत, पूजा, बली, स्नान, सेवा आदि धार्मिक कार्यहरूको माध्यमबाट दैवीशक्तिलाई प्रसन्न बनाउनु पर्ने विश्वास समेत गरिएको हुन्छ। यही धार्मिक लोकविश्वासअन्तर्गत रहेका दुई पाप र पुण्य साथै दैवीशक्तिमा आधारित लोकविश्वासलाई केन्द्रमा राखी यहाँ माधवी उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ :

पाप र पुण्यसम्बन्धी लोकविश्वास

समाजमा मानिसले कुनै न कुनै धर्मप्रति आस्था राख्छ। धर्मको नैतिक शक्ति हुन्छ। यसले जीवनलाई असल मार्गमा डोर्‍याउँछ। लोकले जे धारण गर्छ त्यो नै धर्म हो। यस्ता धार्मिक आस्थाप्रति लोकसमाजको अगाध विश्वास रहेको हुन्छ (कटवाल, २०७७, पृ. ४८)। मानिसले आफूले गरेका कार्यहरूका आधारमा पाप र पुण्य गरेको विश्वास गर्छ। पाप गरे नरक भोग गर्नुपर्ने र पुण्य गरे स्वर्ग भोग गर्न पाइने विश्वास राख्छ। धर्मले लोकजीवनमा आचरणको विकास गराइएको हुन्छ। धार्मिक रूपमा गलत कार्य गरेमा यस इहलोक र परलोकमा दुःख भोग्नु पर्ने साथै पवित्र कार्य गरेमा पुण्य प्राप्त हुने अर्थात् सुख भोग गर्न पाइने मानिन्छ। त्यसैले लोममा पाप निसिद्ध, अनैतिक, दुष्कर्म, दण्डनीय कार्य हो भने पुण्य सिद्ध, नैतिक, सुकर्म, फलप्राप्तिपूर्ण कार्य हो। समाजमा मानिसले पाप गरेमा बहिष्कार गरिन्छ भने पुण्य गरेमा प्रशंसा गरिन्छ।

समाजमा धर्मले निषेध गरेका कार्य गर्नु, चोनु, प्राणीको ज्यान लिनु, व्यभिचार गर्नु, निषेधित खानपान गर्नु आदि कार्यहरू पापभित्र पर्छन्। यस्ता पाप गर्ने व्यक्तिहरूले जिउँदो हुँदा पनि सुख प्राप्त गर्दैनन् भने मृत्युपश्चात् पनि नरकमा पीडा भोग्छन् भन्ने लोकविश्वास रहेको छ। त्यस्तै पुण्य समाजमा धर्मले निर्धारण गरेका कार्य गर्नु, सत्य बोल्नु, दान गर्नु, सहयोग गर्नु, देवीदेवताको पूजा गर्नु, सत्कर्म गर्नु, सत्मार्गमा लाग्नु, परोपकार गर्नु आदि पुण्यभित्र पर्छन्। यस्ता पुण्य गर्ने व्यक्ति यस लोकमा पनि सुख प्राप्त गर्छन् भने परलोकमा स्वर्ग भोग गरी सुखी हुन्छन् भन्ने लोकविश्वास रहेको छ। यस्ता पाप र पुण्यसँग सम्बद्ध लोकविश्वासले मानिसलाई सत्मार्गमा लाग्ने प्रेरणा दिएका हुन्छन्। यस्ता पाप र पुण्यसँग सम्बद्ध विषय माधवी उपन्यासमा पनि रहेका छन्।

माधवी उपन्यासमा प्रमुख चरित्र माधवीको पुत्र शिविले अहिंसा, व्रत, दयाभाव र अधर्मको अन्य गरेर आफूले यस जन्ममा गरेका पापहरूबाट बच्न सक्ने विचार व्यक्त गरेको छ। उसले पृथ्वीबाट अधर्मलाई नष्ट गर्न लागेको पनि व्यक्त गरेको छ। यस सन्दर्भमा उपन्यासमा माधवीले आफ्नो पुत्रलाई भनेको अंश उल्लेखनीय छ :

तिम्रो अहिंसा, तिम्रा व्रत, तिम्रा दयाभाव र धर्मपरायणता, 'ॐ नमो नारायण' को तिम्रो मन्त्र, प्राणीमात्रको तिम्रो सेवाबारे मलाई थाहा छ। तिम्रो भक्ति, वैष्णवी अनासक्ति र धर्मले नै त या विश्वलाई धारण गरिहेछ। तिम्रो दयालु र दिनाऽऽर्त रक्षाभावले यो पृथ्वीबाट अधर्मलाई र दासत्वलाई यही युगमा समूल नष्ट गर्ने छ राजन ! तिम्रो कीर्ति दिगन्तमा छरिनेछ सम्राट ! यज्ञमा पनि वैष्णवी-भक्तिभावले निष्पाप र कल्मषहीन भावगत भएर समर्पित होऊ पुत्र ! (दीक्षित, २०७४, पृ. ११)

माथिको उपन्यासको अंश माधवीले आफ्नो छोरा शिविलाई भनेकी हुन्। शिवि पचपन्न वर्षका भएका छन्। उनी सम्राट हुन्। उनलाई आमाले आशीर्वाचन दिएकी छिन्। राजा शिवि धर्ममा विश्वास राख्थे। उनले भक्ति गर्थे। यसको अर्थ उनी पाप र पुण्यमा पनि विश्वास गर्थे। उनी पृथ्वीबाट अधर्मको नास गरेर जीवनलाई पापबाट छुटकारा दिलाई पुण्य कमाउन चाहान्थे। यो चरित्रबाट उपन्यासमा पाप र पुण्यको विषय प्रस्तुत भएको देखिन्छ। मानिसले पापबाट बच्नका लागि धर्म गर्नु पर्ने भन्ने सङ्केत समेत यसमा गरिएको देखिन्छ। यस उपन्यासमा धर्मलाई मानव जातिको रक्षासँग पनि जोडिएको छ जुन उपन्यासमा घटित कथावस्तुले व्यक्त गरेको छ।

पापबाट मुक्त पाउन र पुण्य प्राप्त गर्नका लागि पूजाआजा पनि गर्नुपर्ने धार्मिक मान्यता रहेको छ । यस उपन्यासमा पुण्यप्राप्तिका लागि मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गरिएको छ । यो एक प्रकारको लोकविश्वास हो । लोकविश्वासकै कारणले गर्दा गालवले पूजासँग सम्बन्धित आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । उपन्यासमा “गालवको कुरा सुनेर सबैले केही विचित्रताको अनुभव गरे । मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध नगरी कुनै पनि दैनिक ब्राह्म-क्षात्र यज्ञकार्य सुरु हुँदैनथे । त्यसमा पनि प्रतिष्ठानपुरजस्तो परम पावन गङ्गा-यमुनासङ्गममा भइरहेको चतुःराष्ट्र वाजपेय यज्ञले विधिनिषेधबारे सम्पूर्ण ध्यान दिएकै थियो” (दीक्षित, २०६४, पृ. १५) भन्ने सन्दर्भले यज्ञकार्य गर्नु अगाडि मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गर्नुपर्ने धार्मिक लोकविश्वास रहेको देखिन्छ । यदि यसो नगरेमा फल तथा पुण्य प्राप्त नहुने विश्वास समेत उत्तरवैदिककालीन समाजमा रहेको देखिन्छ । त्यस्तै पापबाट मुक्त हुन तथा पुण्य प्राप्त गर्नका लागि मन्त्रको जप गर्ने पनि गरिएको उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ । यस सन्दर्भमा गालवले भनेको उपन्यास उल्लेखनीय छ :

ॐ नमो नारायणाय ! नारायण नै परमदेवता हुन । विष्णुको परमधान वैकुण्ठमा मधुको निर्भरिणी प्रसवित हुन्छ । तैपनि सम्राट हो । तिमीहरूले धर्मप्रधान यज्ञकार्य सुरु गरेका छौ । ठीक हो साङ्गोपाङ्ग यसलाई सम्पन्न गर । अतः तिम्रो यो चतुःराष्ट्र महायज्ञको यथार्थ मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गर । त्यो पूजा र श्राद्धको भाग आफ्नी माता यी देवीलाई नै अर्पित गर । (दीक्षित, २०६४, पृ. १६)

माथिको उपन्यासको अंशमा पापबाट मुक्तिका लागि नारायण अर्थात् विष्णु भगवानको मन्त्र जप र स्तुति गर्न भनिएको छ । धर्मका लागि यज्ञकार्य सुरु गरेको र मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध सम्पन्न गर्न भनिएको छ । यो पाप मुक्तिका लागि धर्मप्रधान कार्य गर्ने उत्तरवैदिककालीन समाजको विश्वास हो । त्यस्तै गालवले ‘ॐ तत्सवितुर्वरेण्य ....’ भन्ने गायत्री गरेको छ । उसले “ॐ देवहीतकारी शुद्ध र जगतको नेत्र सूर्य अगाडि छन । हामी शतवर्ष देख्ने, कान सुन्ने, बोल्ने, निहुरिन नपर्ने भएर बाँचौं र अझ बढी बाँचौं”(दीक्षित, २०६४, पृ. ३०) भनेर शरीर शुद्ध बनाउने कार्य गरेको छ । त्यस्तै “ॐ विश्वका देव सविता हाम्रा सबै पाप पखालिदिऊन” (दीक्षित, २०६४, पृ. ३०) भनेर पापबाट मुक्त हुनका लागि ईश्वरको स्तुति तथा धार्मिक कार्य गरेको देखिन्छ ।

पाप र पुण्यको विषय समाजको धार्मिक मान्यता हो । यसको प्रकृति गतिशील हुन्छ । यसले समाजमा भएका विविध मान्यताहरूलाई पनि समेटेर निरन्तर अगाडि बढ्छ । द्रोणकुमार पौडेल(२०७४) का अनुसार सामान्यतः लोकमा प्राचीन कालदेखि प्रचलित रहिआएका संस्कार वा विश्वासहरूलाई लोकविश्वास भनिन्छ तथापि यसको निर्माण प्रक्रिया निरन्तर रहेको छ (पृ. १२२) भन्ने विचारले पनि यो गतिशील मात्र नभएर परिवर्तशील पनि भएको भन्ने बुझिन्छ । यस उपन्यासमा पनि परापूर्वकालदेखि लोकविश्वास चलिआएको विषयलाई नहुषको सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा काम्पिलाले नागजेय नहुषलाई धार्मिक रूपमा पाप र पुण्यको विषयमा भनेको सन्दर्भ यहाँ उल्लेखनीय छ :
विसियौ नागजेय नहुष नागवंशज ययातिकै मामाकी पुत्री हुँ म, तिनलाई म राम्रो गरी चिन्दछु । ययातिका आदिपुरुष नहुषलाई परापूर्वकालमा ऋषिहरूले स्वर्गमा इन्द्रआसनमा अवस्थित गराएको गाथा छ । ययातिका प्रोहित भृगु नै थिए । भृगु र शुक्रनीतिले दासत्वलाई संरक्षण दिएका थिए भने पछि ययातिले आचार्य विश्वामित्रको दासविमोचन महायज्ञनिमित्त कसरी श्यामकर्णको दान देलान र गालवलाई ? (दीक्षित, २०६४, पृ. पृ. ४२)

माथिको उपन्यास काम्पिलाले भनेकी हुन् । उनले ययातिका आदिपुरुष नहुषले पापकर्म नगरेको हुनाले परापूर्वकालमा उनलाई ऋषिहरूले इन्द्रको आसन गराएका थिए जानकारी दिइएको छ । उनले विश्वामित्रको दासविमोचन महायज्ञका लागि श्यामकर्ण घोडा दान गरेर पुण्य कमाएका थिए । यो तत्कालीन अवस्थाको पाप र पुण्यसम्बन्धी लोकविश्वास हो ।

हिन्दु धर्ममा पनि दान गरेर पुण्य प्राप्त गर्ने विविध विषयहरू रहेको छन् । त्यसमध्ये दीनदुःखी मानिसहरूलाई सहयोग गरेर प्राप्त गर्ने पुण्य वर्तमान समयको एक उदाहरण हो । त्यस्तै हिन्दु धार्मिक प्रचलनमा गाई दान गरेर पुण्य प्राप्त गर्न प्रचलन अहिले पनि रहेको छ र उत्तरवैदिककालीन समयमा गाई दान गरेको विषय पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले उपन्यासको निम्नलिखित अंश उल्लेखनीय रहेको छ :

ब्राह्मणकुमार ! नियमका साथ म दान गर्छु र गरिसकेको दाननिमित्त न म क्रोध गर्छु, न म लोभ नै ।
इन्द्रासनमा बसिरहेका नहुष मेरा पूर्वज हुन् र मैले पनि स्वर्गको भोग गरिसकेको छु । गुरुदक्षिणा दिनेमा तिम्रीलाई सहायता गरेर मलाई किञ्चित पनि खेद वा शोक हुनेछैन । मेरा गोष्ठिबाट चाहेअनुसार गाई लैजाऊ । (दीक्षित, २०६४, पृ. ४२)

माथिको उपन्यासांश ययातिले भनेको हो । ययातिले आफूले पुण्य प्राप्त गर्न गाई दान दिने निश्चय गरेको छ । ययातिले ब्राह्मणकुमार गालवलाई गाई दान चाहन्छ र त्यसबाट पुण्य प्राप्त हुने ठान्छ । इन्द्रासनमा बसेका नहुष उसका पूर्वज भएकाले उसले आफ्ना पूर्वजले गरेका कार्यको समेत फल प्राप्त गरेको महसुस गरेको छ । उसको चाहना भनेको जीवनमा पापबाट मुक्ति प्राप्त गर्नु हो । उसले गर्न थालेको सहयोगरूपि दानको कुनै खेद वा शोक नमान्ने बताएको छ । उक्त विषय धार्मिक लोक विश्वासको विषय हो । त्यसमा पनि पाप र पुण्यको विषले मानिसलाई सत्कर्म्म गर्नतर्फ आकर्षित गरेको विषय हो ।

हिन्दु धर्ममा पाप पुण्यसम्बन्धी धेरै मूल्यमान्यताहरू छन् जुन लोकविश्वासका रूपमा छन् । हिन्दु धर्ममा पृथ्वीलाई माता र आकाशलाई पिता मानेर आराधना गर्ने र तिनका बारेमा कुविचार राख्नु पापको रूपमा हेरिन्छ । त्यस्तै माता र पितालाई आदर सम्मान गर्नु साथै सेवा गर्नु पुण्यको कार्य मानिन्छ । उत्तरवैदिककालीन समयमा पनि जीवनका विविध पापबाट मुक्त हुन र पुण्य प्राप्त गर्न पृथ्वी र आकाशको शरणमा पर्नुपर्ने र उनीहरूको आर्शीवाद लिनुपर्ने विचार समेत यस उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ । यस सन्दर्भमा उपन्यासमा उल्लेखित “ॐ यी सबै पृथ्वी माता र प्रर्जन्य आकाश पिता नै सबैका जन्मदाता हुन् । सबैका प्राण हुन् । गालव ! यिनैको शरण पर, यिनैको प्रतिष्ठा गर । तिम्रीलाई सबै ऐश्वर्य र समृद्धि पाउनेछौ” (दीक्षित, २०६४, पृ. २९३) भन्ने अंशले पाप र पुण्यकै विषय प्रस्तुत गरेको छ । यो कुम्भकारले गालवलाई भुईँको धुलोबाट माटो उठाई टिका लगाएर धर्तीप्रति आस्थाले विचार व्यक्त गरेको विषय हो । यस आस्थामा धार्मिक पुण्यको विषय छ । यस अंशले पृथ्वीरूपि आमा र आकाशरूपि पिताको शरणमा परी प्रतिष्ठा गर्नाले ऐश्वर्य र समृद्धि हुने धार्मिक लोकविश्वासलाई सङ्केत गरेको छ ।

दैवीशक्तिसम्बन्धी लोकविश्वास

धर्मले कुनै विशेष एक वा अनेकन ईश्वरमा विश्वास राख्छ । हिन्दु धर्ममा मूलतः ब्रम्हा, विष्णु र महेश गरी तीन शक्तिलाई लिइएको पाइन्छ । ती तीन ईश्वरका अतिरिक्त अन्य देवी, देवता, पितृ, कुलदेवता आदिप्रति पनि नेपाली समाजमा विश्वास गरिन्छ । यही धार्मिक लोकविश्वासले गर्दा मानिसले आफ्नो जीउने र आत्परक्षाका लागि आधार प्राप्त गर्छ । यो आधार शक्ति हो । यो शक्ति ईश्वरीय शक्ति हो यसलाई दैवीशक्ति पनि भनिन्छ । वर्तमानमा शिक्षित र अशिक्षित दुवै प्रकारका मानिसहरूले दैवीशक्तिमा विश्वास राख्छन् । आफूले कुनै फलप्राप्त गर्नका लागि विभिन्न देवीदेवताका मठ, मन्दिरमा गएर पुजाआजा गरेर देवीदेवतालाई खुसी पार्ने र भाकल समेत गर्छन् । यो दैवीशक्तिप्रतिको आस्थाका कारणले नै लोकमा धार्मिक विश्वास जागेको हुन्छ । समग्रमा हेर्दा धार्मिक लोकविश्वासमा दैवीशक्तिको पनि स्थान रहेको हुन्छ ।

समाजमा ईश्वर, देवी, देवता, पितृ र कुल देवताहरू आदिले मानिसलाई शक्ति प्रदान गर्छन् भन्ने विश्वास रहेको छ । ईश्वरप्रति आस्था, शक्तिको मिथ्या अनुमान, मिथ्या दृष्यको कल्पना, धार्मिक अन्धविश्वास आदि धार्मिक

लोकविश्वासका आधार हुन् । रामायण, महाभारत, पुराण जस्ता ग्रन्थमा उल्लेखित कथाहरूमा पनि दैवीशक्ति प्राप्त गर्नका लागि तप, व्रत, आराधना, स्तुति गरिएको पाइन्छ । माधवी उपन्यासमा पनि दैवीशक्तिसम्बन्धी धार्मिक लोकविश्वास रहेको छ । यस उपन्यासमा उत्तरवैदिककालीन हिन्दुधर्मसँग सम्बद्ध विषयहरू प्रस्तुत गरिएका हुनाले सोहीअनुरूप दैवीशक्तिकका विषय पनि छन् । उपन्यासमा पूजा, आराधना गरेर दैवीशक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ र शुभफल प्राप्त हुन्छ भन्ने विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत “यज्ञकार्यमा आफना विधिहरूलाई सम्पन्न गर्दै अन्य राजन्य आयुधिनहरू पनि आफना ऋत्विजहरूसँगै आएर त्यहीं बसे । यज्ञका होता, प्रस्तोता, उद्राता र अध्वर्युहरू आफना विधिहरूमा संलग्न थिए” (दीक्षित, २०६४, पृ. १५) भन्ने अंशले दैवी शक्ति प्राप्त गर्नका लागि अपनाउने विधिको उल्लेख गरिएको छ । हिन्दु धर्ममा यज्ञ गर्दा यज्ञका होता अर्थात होम गर्ने ब्राह्मण, उद्राता अर्थात वैदिक मन्त्र पाठ गर्ने व्यक्ति र अध्वर्युहरू अर्थात यज्ञ गराउने मुख्य ऋत्विक् व्यक्तिहरूले विधिपूर्वक यज्ञकार्य गरेमा शुभफल प्राप्त हुने र दैवीशक्ति प्राप्त हुने धार्मिक लोकविश्वास रहेको छ । यही विषयलाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कुनै पनि पूजाआजा गर्दा पहिले शुभका लागि श्री गणेशको पूजा गर्नु पर्ने लोकविश्वास भएभैं उत्तरवैदिककालीन समयमा मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गर्नुपर्ने लोकविश्वासलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत “मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध नगरी कुनै पनि दैनिक ब्राह्म-क्षात्र यज्ञकार्य सुरु हुँदैनथे । त्यसमा पनि प्रतिष्ठानपुरजस्तो परम पावन गङ्गा-यमुनासङ्गममा भइरहेको चतुःराष्ट्र वाजपेय यज्ञले विधिनिषेधवारे सम्पूर्ण ध्यान दिएकै थियो” (दीक्षित, २०६४, पृ. १५) भन्ने अंशले पनि दैवीशक्तिसम्बन्धी लोकविश्वासलाई सङ्केत गरेको छ । यसमा प्रस्तुत गरिएको गालवको विचारले सबै अलौकिक शक्तिप्रति विश्वास गर्नुपर्ने ठान्न बाध्य भएका थिए । त्यस समयमा मातृका अर्थात आदिमाताहरू (गौरी, पद्मा, शची, मेधा, सावित्री, विजया, जया, देवसेना, स्वधा, स्वाहा, माता, लोकमाता, शान्ति, पुष्टि, धृति र स्वस्ति) को पूजा तथा नान्दीश्राद्ध (दिवंगत पितृहरूको पूजा) नगरी पूजा गरेमा दैवीशक्ति प्राप्त नहुने धार्मिक लोकविश्वास रहेको देखिन्छ । यो हिन्दु धर्मसँग सम्बद्ध दैवीशक्तिप्रतिको धार्मिक लोकविश्वास विश्वासको उदाहरण हो ।

हिन्दु धर्ममा आमालाई पनि शक्तिकी स्वरूपा मानिएको पाइन्छ । जन्मदिने आमामा दैवीशक्ति हुने भएकाले मातालाई प्रशन्न गर्नुपर्ने र पूजा तथा श्राद्धका माध्यमबाट शुभ कार्यमा कुनै बाधा अड्चन आउनबाट बच्न सकिने समेत धार्मिक लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा पनि मातृशक्तिलाई दैवीशक्तिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा उपन्यासको निम्नलिखित अंश उल्लेखनीय छ :

तिमीहरूले धर्मप्रधान यज्ञकार्य सुरु गरेका छौ । ठीक हो साङ्गोपाङ्ग यसलाई सम्पन्न गर । अतः तिम्रो यो चतुःराष्ट्र महायज्ञको यथार्थ मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गर । त्यो पूजा र श्राद्धको भाग आफनी माता यी देवीलाई नै अर्पित गर । यी देवी माधवी तिम्रीहरू चार सम्राटकी प्रसविनी माता हुन् । यिनकै निम्ति तिम्रीहरू आज आफ्नो श्राद्धको हवन र तर्पण गर सम्राट । (दीक्षित, २०६४, पृ. १६)

माथिको उपन्यासमा उत्तरवैदिककालीन समयमा नारायणको यज्ञकार्य प्रारम्भ गरेको सङ्केत पाइन्छ । यसलाई सम्पन्न गर्दा नान्दीपूजा र नान्दीश्राद्ध समेत गर्नुपर्ने र दैवीशक्तिलाई उपेक्षा नगर्न भनिएको छ । यसले तत्कालीन अवस्थामा दैवीशक्ति हुने विषयलाई प्रस्तुत गरेको छ र मातालाई देवीको रूपमा समेत मानिएको विषयलाई चार सम्राटकी प्रसविनी माता भनेर श्राद्धको हवन र तर्पण दिन समेत भनिएको छ । यसले आफूलाई जन्मदिने मातालाई खुसी तुल्याउनुपर्ने र दैवीशक्तिलाई उपेक्षा नगर्न भनिएको छ । यो मातृशक्तिलाई दैवीशक्तिको रूपमा मान्ने धार्मिक लोकविश्वासको उदाहरण हो । यसबाट मातृशक्ति नै दैवीशक्ति भएको समेत प्रस्ट भएको छ ।

लोकजीवनमा नारीलाई शक्तिको स्वरूप मानी पूजाआजा गरिने चलन रहेको छ । माता दुर्गा, काली, सरस्वती, लक्ष्मी आदि देवीहरूको रूपमा नारीलाई चित्रण गरिन्छ । उपन्यासमा माधवीलाई नारीशक्तिको रूपमा लिइएको छ भने उनीजस्ता अन्य नारीहरूलाई पनि दैवीशक्तिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा उपन्यासको निम्नलिखित अंश उल्लेखनीय छ :

यी निष्पाप, निष्कलङ्क, स्वच्छ र स्वाभिमानी देवी मनस्विनी तापसी हुन् र नहुषनन्दन ययातिकी पुत्री अप्सरा विश्वाचीको पुण्य गर्भसम्भूत । यिनै अद्वितीय नारीले कोशल, काशी, भोजनगर र चम्पामा तिमीहरूलाई पूर्वकालमा यो माता पृथ्वीरूपी देवस्थल पुण्यभूमिको प्रथम दर्शन गराएकी थिइन । आफनी माता- यिनको पादस्पर्श गर सम्राटहरू ! यिनलाई वेद र निर्वचनको ज्ञान छ । (दीक्षित, २०६४, पृ. १६)

माथिको उपन्यासको अंश गालवले भनेको हो । यहाँ माधवीलाई दैवीशक्तिको रूपमा लिइएको छ । उनलाई निष्पाप, निष्कलङ्क, स्वच्छ र स्वाभिमानी देवी मनस्विनी तापसीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनमा शक्ति भएका हुनाले कोशल, काशी, भोजनगर र चम्पामा पुत्रदान गरेकी थिइन । त्यसैले पृथ्वीरूपी देवस्थल पुण्यभूमिमा प्रथम दर्शन गराउन सक्ने देवीलाई पूजा गर्नुपर्ने सङ्केत यसबाट गरिएको छ । यसले समाजमा धार्मिक दैवीशक्तिको लोकविश्वास रहेको प्रस्ट हुन्छ । त्यस्तै उत्तरवैदिककालीन समामा पुत्रेष्टियज्ञ गरिने र दैवीशक्तिको माध्यमबाट पुत्रेष्टि हुने धार्मिक लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा उपन्यासको निम्नलिखित उदाहरण उल्लेखनीय छ :

देवी जवा ! आचार्य विश्वामित्रले पुत्रेष्टिका हवनविधि र आहुतिहरू बताएका छन मलाई । स्वर, वर्ण, मात्रा र पद मिलाएर ऋचाहरूद्वारा म त्यो यज्ञ गर्न सक्छु र त्यसका मन्त्रका छन्द, देवता, विनियोग र औषधिहरू पनि मलाई ज्ञात छन । त्यसको अध्वर्यूमा पनि म नै रहनेछु । ल, मलाई यज्ञको ऋत्विजमा वरण गर र आफू जायापति यजमानको दीक्षा लेऊ । म तयारी सुरु गर्छु । (दीक्षित, २०६४, पृ. ४४)

माथिको उपन्यासको अंश गालवको अभिव्यक्ति हो । गालवमा पुत्रेष्टि गर्नसक्ने दैवीशक्ति थियो भन्ने धार्मिक लोकविश्वास उपन्यासमा देखिन्छ । गालवलाई पनि विधिपूर्वक यज्ञ गराएर मन्त्रहरू सही उच्चरण गरे निश्चय नै जवाले गर्भधारण गर्नेछिन् भन्ने विश्वास रहेको छ । त्यस्तै उपन्यासमा “अनुष्ठानमा चाहिने सामग्री पुगनपुग भएको वा मन्त्रतन्त्रका कठोर विधिविधानमा सम्भाव्य ऊचनीचनिवारण आवश्यकताबारे वैनतेयमा नै सबभन्दा बढी चिन्ता रहेजस्तो थियो र उसका विचार तथा बुद्धिमत्तापूर्ण प्रश्नहरूले जनपदमाथि ठूलो प्रभाव पारिरहेका थिए । नागजेय र जवा पनि सबै शङ्कानिवारणमा ध्यानयुक्त देखिन्थे” (दीक्षित, २०६४, पृ. ४८) भन्ने अंशले पनि नागजेय र जावामा शङ्कानिवारण गर्न सक्ने दैवीशक्ति थियो भन्ने सङ्केत गरेको छ । त्यसैले उपन्यासमा दैवीशक्तिलाई पुत्रेष्टि, शङ्कानिवारणको शक्तिसँग सम्बद्ध गराइएको हुनाले यस उपन्यासमा धार्मिक दैवीशक्तिसम्बन्धी लोकविश्वासको रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

माधवी उपन्यास उत्तरवैदिककालीन समयको सन्दर्भमा लेखिएको उपन्यास हो । यसमा धार्मिक लोकविश्वाससँग सम्बद्ध विषयहरू रहेका छन् । लोकविश्वास लोकले आफ्नो परम्परा, चालचलन, संस्कृति, रीतिरिवाजलाई आफ्नो अन्तस्करणले स्वीकार गरेको विश्वास हो । यसमा ज्ञानको अभाव, भय, आत्मरक्षा, दैवीशक्तिप्रतिको आस्था आदि रहेको हुन्छ । यो मूलतः श्रद्धा र विश्वासबाट जन्मिएको मानसिक सोचको परिणाम हो । यसलाई परापूर्वकालदेखि नै मानिदै आएको विषयका रूपमा ग्रहण समेत गरिन्छ । धार्मिक लोकविश्वास ईश्वर र ईश्वरीय शक्तिसँग सम्बद्ध छ । धर्मले निर्धारण गरेका स्वर्ग-नर्क, पाप-पुण्य, दान, व्रत, पूजा आदि यसका विषयहरू हुन्छन् । यस लेखमा उल्लेखित पाप र पुण्य साथै दैवीशक्तिसम्बन्धी लोकविश्वास पनि यही धार्मिक विषयसँग सम्बद्ध छ । यस उपन्यासमा पापबाट मुक्त हुनका लागि अहिंसा, व्रत, दयाभाव र अधर्म त्यागनुपर्ने विचार उपन्यासकी प्रमुख पात्र माधवीको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । पापबाट मुक्तिको मूल बाटो पूजाआजासँग सम्बद्ध धार्मिक अनुष्ठान

भएको लोकविश्वास छ । उपन्यासमा कुनै पूजा प्रारम्भ गर्नु अगाडि मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गरी उपयुक्त मन्त्रको जपबाट यज्ञ गर्ने र पुण्य प्राप्त गर्ने विषयले पापबाट बच्न साथै पुण्य प्राप्त गर्न पूजाआजा तथा यज्ञ गर्नुपर्ने धार्मिक लोकविश्वास रहेको छ । यस्तो पूजा तथा यज्ञ गर्दा विशेषतः नारायण अर्थात विष्णु भगवानको मन्त्र जप र स्तुति गर्ने, घोडा दान, गाई दान गर्ने, मातापिताको आराधना गर्ने कार्यले पापबाट मुक्त गर्ने सङ्केतबाट पाप र पुण्यसम्बन्धी लोकविश्वास प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । त्यस्तै दैवीशक्तिप्रतिको आस्थाका कारण पाठ, यज्ञ गरिएको छ । यसमा उत्तरवैदिककालीन हिन्दुधर्मसँग सम्बद्ध दैवीशक्ति प्राप्त गर्न उपयुक्त यज्ञविधि अपनाउनु पर्ने, मन्त्रको सही उच्चारण गर्नुपर्ने, कुनै पूजापाठ गर्नु अगाडि मातृकापूजा र नान्दीश्राद्ध गर्नुपर्ने, आमालाई शक्तिको रूप मान्ने, देवीलाई पूजा गरी खुसी तुल्याउनुपर्ने जस्ता धार्मिक लोकविश्वासका विषय छन् भने माधवीलाई श्राद्धको हवन र तर्पन दिने विषयले दैवीशक्तिको रूपमा समेत प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । अतः यस उपन्यासमा उत्तरवैदिककालीन हिन्दुधर्मसँग सम्बद्ध पाप र पुण्यका साथै दैवीशक्तिमा आधारित धार्मिक लोकविश्वास रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- आचार्य, सत्येन्द्र (सन् १९७१), *लोक साहित्य विज्ञान*, जयपुर : शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी ।
- उपाध्याय, कृष्णदेव (सन् १९९८), *लोक साहित्य की भूमिका*, इलाहाबाद : साहित्य भवन प्रा.लि ।
- कटवाल, हरि (२०७७), *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा लोकविश्वास*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- कुरियन, सीना (२०१३), *समकालीन हिन्दी कविता में लोक तत्त्व*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र, हिन्दी विभाग, कोचिन विज्ञान तथा प्रविधि विश्वविद्यालय, ।
- गुप्ता, नर्मदाप्रसाद (सन् १९९५), *चिन्तान : लोकविश्वास*, नयाँ दिल्ली : इंदिरा गान्धी राष्ट्रीय कला केन्द्र ।
- छेत्री, राजकुमार (सन् २०१६), *भारतमा लेखिएका नेपाली कथामा लोक-सांस्कृतिक सन्दर्भ*, दार्जिलिङ : साहित्य सङ्ग्रहालय ।
- दीक्षित, मदनमणि (२०७४), *माधवी*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०७१), *नेपाली लोककथा : सिद्धान्त र विश्लेषण*, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि ।
- पौडेल, द्रोणकुमार (२०७४), *लोकवार्ता सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- मिश्र, श्रीधर (सन् १९७१), *भोजपुरी लोकसाहित्य : सांस्कृतिक अध्ययन*, इलाहाबाद : हिन्दुस्थानी एकेडेमी ।
- सुवेदी, हंसपुरे (२०५५), *नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।